
Polemika

Možné světy, propustné hranice a příslušnost k žánru: diskuse s Mariánem Zouharem

Petr Koťátko

Filosofický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Praha

kotatko@flu.cas.cz

Abstract:

Possible Worlds, Transit Borders and Genre Affiliation: A Discussion with Marián Zouhar

The paper continues in the debate with Marián Zouhar from two previous volumes of *Filosofický časopis*. In this part of the exchange, the author argues that the substantial role of the as if mode in the basic moves required by texts of narrative fiction from their readers still leaves space for useful applications of the notion of possible worlds, e.g. in treating fictional names as rigid designators, in reflecting the contrafactual consequences of the fictional statements about causal relations, or in explaining the phenomenon of unreliable narrators. The second part of the debate focuses on the relation between “serious” autobiography and fiction with autobiographical features. The author attempts to show that the ineliminable features of autobiographical works, like the writer’s personal perspective, and typical ingredients like his/her literary aspirations, submission to dominant trends, inclination to favourable self-presentation etc. do not make the genre affiliation of the text uncertain or flexible, and in particular, do not replace, in the position of narrator, the empirical author by a fictional construct.

Keywords: possible worlds, narrative fiction, autobiography, autofiction, genre affiliation

DOI: <https://doi.org/10.46854/fc.2025.3r.551>

V loňském čtvrtém čísle *Filosofického časopisu* vyšla recenze Mariána Zouhara na moji knihu *O čem se vypráví*. Vážím si toho, že knihu přijal, jak byla míněna, tedy jako námět do debaty, a že ji vedl (v recenzi samé a pak i v reakci

na mou odpověď)¹ věcně, polemicky a zároveň kreativně – se zaměřením na limity a cesty k jejich překonání. Rád proto využívám možnost vstoupit ještě jednou do diskuse (slibuji, že už naposledy).

1. Narativní fikce a možné světy

V knize obhajují (mimo jiné) názor, že literární funkce povídky, románu nebo jiného útvaru narativní fikce od čtenáře vyžadují, aby věty, které čte, interpretoval (v modu *jako by*) jako záznam výpovědí obyvatele reálného světa – vypravěče, o tom, co se v tomto světě odehrálo, a aby těmto výpovědím udělil (v tomtéž modu) apriorní, ale ne neodvolatelnou důvěru. Zdá se, že toto nasazení modu *jako by* a vztažení příběhu k reálnému světu neponechává žádný prostor pro čtenářské výpravy do jiných světů stvořených autory literárních děl: tento pohyb je nejen nadbytečný, ale také iluzorní.²

Souhlasím tedy (do jisté míry) s recenzentem, když říká: „... kombinovat ideu predstierania a ideu možných svetov nie je efektívne, a teda akákoľvek zmienka o možných svetoch v rámci vysvetlenia, ktoré na strane recipientov naratívnej fikcie predpokladá uplatňovanie modu *jako by*, je zbytočná.“³

Tato shoda nicméně vyžaduje jisté (limitující) vysvětlení. Když v knize odmítám kombinaci, o níž je tu řeč, děje se tak (mimo jiné) v polemice s Marií-Laure Ryanovou⁴ a jejím výkladem základních výkonů, k nimž čtenáře vyzývá fikční text, jako pohybů trojího druhu: (1) přesunout se (ve své představivosti) do světa stvořeného autorem povídky či románu („recentering“), (2) přenést tam s sebou všechna fakta reálného světa slučitelná s textem („transportation“) a (3) představovat si,⁵ že tato nová destinace je reálným světem našeho života. Poslední tah činí ze dvou předchozích (stěhování a transport materiálu) zbytečně nákladné manévry: celá triáda tak faktic-

1 Posloupnost textů: Koťátko, P., *O čem se vypráví*. Praha, Filosofia 2023; Zouhar, M., Petr Koťátko: *O čem se vypráví* (recenze). *Filosofický časopis*, 72, 2024, č. 4, s. 213–217; Koťátko, P., *K povaze narativní fikce. Diskuse s Mariánem Zouharem*. *Filosofický časopis*, 73, 2025, č. 1, s. 127–135; Zouhar, M., *Možné světy, narativní fikce a autofikce. Odpověď Petrovi Koťátkovi*. *Filosofický časopis*, 73, 2025, č. 2, s. 321–329.

2 Jak konstatoval Gregory Currie, neexistuje způsob, jak identifikovat možný svět, který bychom mohli prohlásit za fikční svět *Paní Bovaryové*, jinými slovy, není tu způsob, jak vybrat jeden svět z třídy možných světů, v nichž se odehrálo vše, co se líčí ve Flaubertově textu, a které se vzájemně liší v parametrech, o nichž se text nezmiňuje. Viz Currie G. – Koťátko P. – Pokorný, M. (eds.), *Mimesis: Metaphysics, Cognition, Pragmatics*. London, College Publications 2012, s. 86–105. Návrh „přízvěčně realistického“ řešení v modu *jako by* viz v: Koťátko, P., *O čem se vypráví*, c.d., kap. 6,7.

3 Zouhar, M., *Možné světy, narativní fikce a autofikce. Odpověď Petrovi Koťátkovi*, c.d., s. 322.

4 Koťátko, P., *O čem se vypráví*, c.d., kap. 13 (srov. též kap. 12 a návrat k tomuto motivu v diskusi se Stacie Friendovou v kap. 17).

5 Terminologická poznámka: výrazy jako „to imagine“, „to make-believe“, „to believe in the as if mode“ se v analytických teoriích fikce běžně užívají jako synonyma.

ky kolabuje na výzvu, abychom to, co čteme, přijímali (ovšem „jen“ v modu *jako by*), jak se nám to podává, tj. jako líčení událostí, které se *reálně* odehrály, a situací, které *reálně* nastaly, jinými slovy, abychom je (v tomtéž modu) zasadili do reálného světa. To je výkon, jímž jsme mohli (a měli) začít.⁶

Tolik k mé základní shodě s recenzentem. Námětem k debatě je pro mě jeho teze, že (chápu-li jeho slova správně) *všechny* výpůjčky z aparátu možných světů v úvahách o fungování narativní fikce se tímto tahem (tj. nasazením modu *jako by*) stávají nadbytečnými a potenciálně „matoucími“.⁷ V této věci navrhuji mimo jiné zvážit:

(1) Děje, které jako vstřícní čtenáři *Paní Bovaryové* zasazujeme,⁸ do reálného světa, jako je poslední Emina cesta do Rouenu nebo její podpisy osudových smének, nevnímáme,⁹ jako nutné události, ale jako výsledek Eminých (poněkud lehkovážných) rozhodnutí. Jako empatický čtenář ponořený do příběhu bych si přál, aby Ema nedělala věci, které, jak tuším,¹⁰ směřují k tragickému vyústění. Zvažuji¹¹ tedy alternativní scénář, jinými slovy alternativní historii reálného světa, a tedy alternativní *možný svět* v Kripkeho střízlivém smyslu.⁹

(2) Výrazy jako „Ema Bovaryová“, které při čtení Flauberta interpretujeme,¹² jako vlastní jména referující k reálným osobám, chápeme,¹³ stejně jako vlastní jména v běžné konverzaci, a tedy jako *rigidní designátory* – výrazy označující tutéž osobu vzhledem ke všem možným světům, včetně těch, v nichž byla pokřtěna jinak než ve světě, který (v rámci vstřícného čtení) přijímáme,¹⁴ jako reálný. Věta „Rodiče Emy B. mohli zvolit jiné jméno“ dává díky tomu dobrý smysl: předpokládáná¹⁵ referenční funkce jména „Ema B.“ zůstává zachována i vzhledem ke světům, kde se rozhodli jinak.

(3) Všechna tvrzení o kauzálních vztazích, která nacházíme ve fikčním (a jakémkoli jiném) textu, odkazují ke kontrafaktickým scénářům: například tvrzení, že *X* zabil *Y*, implikuje, že (*ceteris paribus*) *Y* by žil déle nebýt zásahu *X*.¹⁰

6 O další úspoře týkající se úplnosti světa a jeho obyvatel viz Kotátko, P., *O čem se vypráví*, c.d., s. 67–68 a pozn. č. 80; srov. též diskusi v kap. 24.

7 „Moje tvrdenie znie, že ak vysvetlenie fenoménu naratívnej fikcie kladie do centra pojem predstierania (prijímania či predpokladania v mode *jako by*), pojem možného sveta – nech ho chápeme akokoľvek ontologicky a konceptuálne neškodne – sa stáva nadbytočný, ba dokonca môže byť mätúci.“ Zouhar, M., *Možné svety, naratívna fikcia a autofikcia*. Odpoveď Petrovi Kotátkovi, c.d., s. 322.

8 Stejně jako ve všech textech zmíněných v pozn. č. 1 budu odkazy na modus *jako by* zpravidla nahrazovat indexem JB: přijmoutJB je tedy zkratka za „přijmout v modu *jako by*“.

9 Srov. např. Kripke, S., *Naming and Necessity*. Oxford, Blackwell 1980, s. 18–20.

10 Klasický výklad na toto téma (kontrafaktické implikace tvrzení o kauzálních vztazích) viz v: Wright, G. H., *Causality and Determination*. New York, Columbia University Press 1974.

Jinými slovy: reálná historie světa (resp. to, co tak přijímáme_{JB}) se tu konfrontuje s alternativní historií, tj. s jiným možným světem à la Kripke.

(4) V reakci na signály, které do textu vložil autor, může čtenář odvolat či pozastavit generální důvěru, s níž přistupuje_{JB} k vypravěčovým výpovědím, a začít nezávisle na nich (případně v přímém rozporu s nimi) rekonstruovat_{JB} průběh událostí, který by, jako vstřícný čtenář, mohl přijmout_{JB} jako reálný.¹¹ Vzniká tak kontrast mezi stavem světa, jak ho podává (nespolehlivý) vypravěč, a stavem světa, jak ho (podle čtenářovy rekonstrukce_{JB}) prezentuje povídka či román.¹²

(5) Vědomí kontrastu mezi sledem událostí, který přijímám_{JB} jako reálný pod tlakem narativních funkcí textu, a sledem událostí, který pokládám za reálný mimo dosah operátoru *jako by* (na základě informací ze zdrojů, jimž důvěřuji),¹³ může být čtenářsky produktivní: může se stát zdrojem prožitků, na jejichž vyvolání byl text nastaven. Představme si román, v němž je bitva u Waterloo vyličeána tak, že maršál Blücher nedokázal znovu seskupit své sbory (rozptýlené po porážce u Ligny), takže Prusové nedorazili na waterlooské bojiště a známý Wellingtonův ústup se pod francouzským tlakem změnil v drtivou porážku. Dá se očekávat, že Bonapartův ctitel bude číst tyto řádky se směsí napětí, nadějí, satisfakce a hořkosti dané vědomím, že historie reálného světa se ubírala jinou cestou (jinými slovy, že možný svět, v němž došlo k tomu, co se líčí v knize, není aktuální). A nelze vyloučit, že autor postupoval metodicky tak, aby v jednom a tomtéž textu namíchal tuto emotivní směs pro ctitele Bonaparta a jinou (nicméně živenou týmiž slovy) pro opačný tábor.

11 Vodítkem mohou být interpretační návyky a zkušenosti, které nám v každodenní komunikaci umožňují rozpoznat přehánění či zkresení vyvolaná různými předsudky, sebestředností nebo naivitou, a často i odhadnout, co se reálně odehrálo v situaci, kterou nám ze své perspektivy líčí malé dítě nebo zastánce konspiračních teorií.

12 Srov. Rossholmovo výstižné rozlišení mezi tím, „co čtenář říká kniha a co mu říká vypravěč“, v: Rossholm, G., Contribution to Fictional Epistemology. *Organon F*, 22, 2015, Supplementary Issue, s. 140. V každém případě zde máme další konfrontaci dvou možných světů v Kripkeho smyslu (viz výše).

13 Pokud čtenářovo ponoření do fikčního příběhu přesáhne hranici, za níž pro něj mizí distance mezi realitou a fikcí, modus *jako by* ztrácí příležitost k uplatnění (alespoň jako nástroj k překlenutí kontrastu mezi dvěma obrazy světa). Určit, zda je to náš aktuální případ, nemusí být triviální pro nás ani pro ty, kdo nás pozorují. Srov. k tomu Currie, G., *Imagining and Knowing: The Shape of Fiction*. Oxford, Oxford University Press 2020, s. 110; Koťátko, P., O čem se vypráví, c.d., s. 199 (pokus o instruktivní paralelu s *jednáním* v modu *jako by* viz tamtéž, kap. 33).

To bylo několik příkladů rolí, které si, jak věřím, uchovává pojem možných světů v diskursu o fikci i poté, co v něm nasadíme operátor „jako by“.

2. Autobiografie, fikce s autobiografickými prvky a autofikce

V recenzi autor poukázal na to, že moje vymezení základních výkonů, které od čtenáře vyžadují literární funkce narativní fikce, nereflektuje zvláštní roli autobiografické literatury. V odpovědi jsem se krátce zmínil o tom, jak by vypadala „rychlá“, přímočará odpověď nahrazující detailní analýzu odkazem na krajní póly („čistá“ autobiografie versus fikce s autobiografickými prvky¹⁴) a na „pole neurčitosti“ mezi nimi. Za zvláštní případ na tomto poli, hodný detailní analýzy, jsem označil *autofikci*: žánr balancující na rozhraní mezi fikčním a faktuálním a programově znejistující čtenáře v této věci.¹⁵ Od zahájení naší debaty vykonal recenzent v této sféře podstatně více práce než já:¹⁶ namísto vlastní analýzy tedy mohu jen komentovat některé z jeho argumentů. Jejich jádrem je zpochybnění samotného postulátu dvou „krajních pólů“ (viz výše).

Na jednom místě k tomu recenzent říká (v následující citaci vypouštím autorovy poznámky pod čarou): „V argumentácii si pomôžem úvahami Zuzany Foniokovej z nedávno vydanej pozoruhodnej monografie, ktorú spomína aj Petr Koťátko. Autobiografické a autofikčné formy rozprávania o vlastnom živote neumiestňuje do rôznych oddelených kategórií, ale líniu medzi faktickou a fikčnou naráciou opisuje ako *kontinuum*. Cestu od autobiografie k autofikcii (z názvu jej monografie) nepredstavuje ako lineárnu postupnosť foriem narácií usporiadanú podľa miery faktickosti a s nepriepustnými hranicami. Odmietá tradičné chápanie autobiografie ako literatúry faktu určitého druhu, keďže „[a]utobiografickou ‚pravdu‘ nepredstavuje výčet udalostí, nýbrž jejich interpretace v kontextu celku života, nutne z pozície prítomnosti“ a „[a]utobiografie zprostredkovaná vzpomínky a interpretace, ktoré podléhajú nejrôznnejším zkresením a nepresnostem; zároveň jsou ovlivněny kulturně sdílenými vzory vzpomínání a vyprávění o sobě a vlastním životě“.¹⁷

Se všemi postřehy o povaze autobiografie, které mají podpořit tezi o propustnosti hranic mezi „faktickou a fikční narací“, lze jenom souhlasit. Problém

14 Koťátko, P., K povaze narativní fikce. Diskuse s Mariánem Zouharem, c.d., s. 132–133.

15 Tamtéž.

16 Viz Zouhar, M., Možné světy, narativní fikce a autofikce. Odpověď Petrovi Koťátkovi, c.d., část 2: Autobiografie a autofikce.

17 Zouhar, M., Možné světy, narativní fikce a autofikce. Odpověď Petrovi Koťátkovi, c.d., s. 326. Výsledkem je „konstrukt, ktorý je vytvorený pod vplyvom rôznych subjektívnych a objektívnych reflektovaných či nereflektovaných deformácií a zámerných či nevedomých stylizácií autora. Značná časť autorských stylizácií [přítomných v autobiografických dílech] nie je reprezentáciou reálneho stavu vecí, ale tvorivou interpretáciou a domýšľaním.“ Tamtéž, s. 326–327.

je v tom, že vše, co se tu říká, může být přítomno (ať už přímo nebo v podobě snadno identifikovatelných paralel) v jakémkoli popisu či výkladu minulých událostí: v odborné historické rekonstrukci, ve zprávě o stavu rezortu, v zápisu z porady, v policejním hlášení, ve zdůvodnění rozsudku, v profesním CV, v privátním mailu líčícím, co se odehrálo od posledního setkání atd. Řekl bych, že nic z toho neposouvá žádný z těchto textů k žánru narativní fikce:¹⁸ ten se nevymezuje tím, co vše vstupuje či zasahuje *do autorova výkonu*, ale tím, jaké *závazky* text uvaluje na autora a jaké *výkony* se vyžadují *od čtenáře*, má-li pro něj text plnit své funkce.

Stejně se dívám na náš případ. Samotný fakt, že autobiografie podává události autorova života a obraz doby, v níž se odehrály, z jisté (nikdy ne jediné možné) perspektivy, že průběžně nabízí (případně podsouvá) čtenáři jejich hodnocení, že zahrnuje spontánní či promyšlenou sebestylizaci do podoby, v níž by se autor rád ukázal před čtenářem atd., neruší žánrovou hranici mezi autobiografií a autobiografickou fikcí, ani ji nezbavuje určitosti.

Na tomto místě bych měl znovu shrnout to, co vnímám jako základní rozdíly mezi autobiografií a narativní fikcí s autobiografickými rysy, a potom vyložit, proč věřím, že tyto distinkce nemizí z příčin, o nichž byla řeč. První část vynechám s ohledem na čtenáře, který něčím podobným už prošel (v některém z textů uvedených v pozn. 1): omezím se tak na důvody, proč i v této fázi držím svůj původní pohled na věc. Jak je snad zřejmé, nechci zpochybňovat existenci textů tvořících mezistupně mezi žánrem autobiografie a autobiografické fikce,¹⁹ případně textů nezařaditelných na konkrétní místo na škále mezi těmito póly. Tvrdím jen to, že existence tohoto „pole neurčitosti“ nezpochybňuje možnost napsat plnokrevnou autobiografii (případně rozšířenou do „obrazu doby“) bez kolísání mezi žánry, navzdory všemu, co víme o autorské perspektivě, sebestylizaci (či „sebeinscenaci“), literárních aspiracích, vlivu dominantních trendů a dalších možných limitech, strategiích, sklonech či poklescích autorů pamětí (viz výše).²⁰ Zastáncům opačného stanoviska nabízím několik námětů ke zvážení:

(1) Stane-li se, že autobiografie vytváří, bezděčně či metodicky, obraz svého tvůrce, který odporuje tomu, co je známo z hodnověrných zdrojů, nemění to

18 Ani k autofikci s jejím programovým kolísáním mezi fikčním a faktuálním.

19 Srov. k tomu Koťátko, P., K povaze narativní fikce. Diskuse s Mariánem Zouharem, c.d., s. 132–133.

20 Příkladem za všechny budiž válečné paměti Winstona Churchilla, k nimž se vrátíme níže. Viz Churchill, W., *Druhá světová válka I. – VI.* Přel. Z. Hron. Praha, Nakladatelství Lidových novin 1992–1995. Z oznámení o udělení Nobelovy ceny za literaturu: „The Nobel Prize in Literature 1953 was awarded to Sir Winston Leonard Spencer Churchill for his mastery of historical and biographical description as well as for brilliant oratory in defending exalted human values.“ Zkusme si představit, že by předchozí věta pokračovala slovy: „... and for the masterful fluctuation between facts and fiction.“

status vypravěče z *reálné osoby* (totiž autora textu) na *fikční konstrukt*. Jako čtenáři to nejspíš zhodnotíme tak, že autor/vypravěč je člověk, který se, dejme tomu, choval jako cynický egoista, ale vykreslil se jako obětavý altruista. Obraz altruisty přitom stěží oceníme jako abstraktní artefakt z kategorie literárních postav nebo fikčních vypravěčů, a tedy jako jeden ze stavebních prvků díla narativní fikce.²¹ Odmítneme ho jako produkt sebeklamu, případně pokus oklamat čtenáře: jedno či druhé přitom připišeme konkrétní osobě z masa a kostí. Řekne-li v této situaci kritik, že namísto slíbených pamětí nám autor podstrčil román, přijmeme to spíše jako sarkastický bonmot než jako tvrzení o záměně žánrů, změně statusu vypravěče a protagonistů příběhu.²²

(2) Pokud čtenář Churchillových válečných pamětí namítne, že jedna z citovaných smluv neobsahuje (dle dostupných zdrojů) bod uvedený v textu, nebo že politik X nemohl (na daném místě v daném čase) udělat, co se mu připisuje, protože byl (dle hodnověrných svědků) v kritické chvíli jinde, stěží to odmítneme jako bezpředmětné s odkazem na autorovu narativní strategii, případně s poznámkou, že kritik (na rozdíl od autora) postrádá smysl pro zápletku a dramatický efekt.²³

(3) Naopak námitku, že autor vnímá a podává události ze své perspektivy, že uvažuje o alternativních scénářích, řadí je dle svých osobních preferencí atd., by mohl Churchill odbýt slovy: „samozřejmě, tohle jsem přece vždycky dělal i ve svých zprávách o činnosti kabinetu, v popisech akutních problémů a rizik, v návrzích, jak jim čelit atd.“ Není pochyb, že vyhraněná osobní perspektiva Churchillových pamětí je jedna z věcí, které čtenář předpokládá a oceňuje jako podstatnou součást jejich *výpovědní hodnoty*, spíše než jako přesun do žánru fikce, případně jako znejistění hranic.²⁴

21 Recenzent takové pohyby nejen připouští, ale přímo mluví o neoddělitelnosti obou typů vypravěčů. Viz Zouhar, M., *Možné světy, narativna fikcia a autofikcia*. Odpověď Petrovi Koťátkovi, c.d., s. 327.

22 Sarkasmus bude zjevně funkční jen díky kontrastu dvou zmíněných žánrů a rozdílu v požadavcích, které kladou na autora i na čtenáře. Naproti tomu řekne-li kritik s uznáním o textu s autobiografickými rysy, že nás úspěšně udržuje v nejistotě, máme-li ho chápat jako faktuelní či fikční, usoudíme, že předmět jeho chvály spadá do žánru autofikce. Stav „nejistoty“ zde lze opět stěží chápat jinak než jako nemožnost rozhodnout se mezi dvěma jasně vymežitelnými alternativami. Jinak by místo nejistoty v dané věci (fikční versus faktuelní) nastoupil stav, v němž nelze určit, mezi čím a čím se máme rozhodovat.

23 Jinými slovy, případný odkaz na autorovy literární aspirace, na snahu posílit čtivost, naléhavost nebo dramatický účinek textu nezpochybňuje žánr jeho díla a neruší závazky, které klade na autora.

24 Čtenář s eminentním zájmem o to, jak události vnímal a hodnotil jeden z klíčových aktérů, by se cítil zklamán a podveden přísně neosobním textem. Stěží by ale vyjádřil svou frustraci slovy, že místo memoárů čekal autofikci.

3. Tři věty závěrem

Zdá se, že naše pohledy na témata, která se stala předmětem debaty, nedospěly do stadia bezvýhradné shody, což zní slibně: otevřený konec znamená především trvalý výzvu a dobrý důvod zkusit se podívat na vlastní předpoklady (a s nimi intuice, které je podpírají) z oponentovy perspektivy. O to víc si cením faktu, že recenzent hledal a navrhl způsob, jak uchopit žánr, který vnímáme jinak, totiž autofikci, prostředky, s nimiž pracuji v knize. To je téma závěrečné části jeho příspěvku²⁵ a pro mě nový podnět k přemýšlení – společně se vším, co v debatě zaznělo.

25 Zouhar, M., Možné svety, naratívna fikcia a autofikcia. Odpoveď Petrovi Koťátkovi, c.d., s. 328 n.